

Ключевые слова: Царский день, Подольская епархия, Российская Православная Церковь, богослужение, православный храм, император, духовенство.

Одержано 5 квітня 2012 року

УДК 94(43)“18-19”

В.Б.Стецюк

Полкові храми Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний та архітектурний аспекти

В статті досліджується діяльність військового духовенства Подільської губернії на початку XX ст. крізь призму функціонування полкових храмів, аналізується процес спорудження храмів військового відомства, пропонується їх типологія як специфічних архітектурних форм.

Ключові слова: полковий храм, Подільська губернія.

Функціонування храмів військового відомства в Україні імперської доби, зокрема, й на Поділлі, досі залишається практично поза увагою дослідників. Ще напередодні I світової війни з'явилась фундаментальна праця полкового священика Г.Цитовича, автор якої спробував зібрати і впорядкувати відомості про всі храми, що перебували у розпорядженні військового відомства¹. Повернення до цієї тематики стало можливим лише після падіння радянського режиму, однак функціонування полкових храмів побіжно розглянули (переважно на прикладі церков Гвардійського корпусу, військових храмів Кавказу і Царства Польського) лише В.Котков² і Г.Капков³. Серед дослідників історії Поділля доля полкових храмів піднімалась у працях С.Єсюніна⁴.

Варто відзначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. прикордонне Поділля було одним з найбільш насичених військами регіонів Російської імперії – вже у 70-і рр. тут були розміщені 12-а піхотна і 12-а кавалерійська дивізії⁵, а згодом до них додалися перекинута з Кавказу 19-а піхотна дивізія, ново-сформована 2-а козача Зведена дивізія, а також сформована з окремих стрілецьких батальйонів і переформована у чотириполковий склад 3-я стрілецька бригада⁶. Всього напередодні I світової війни на території губернії дислокувались 6 піхотних (один полк 12-ї дивізії дислокувався у Старокостянтиніві Волинської губернії, а полк 19-ї дивізії – в Умані на Київщині), 4 стрілецьких, 3 кавалерійських та 5 козачих полків, а також артилерійські, інженерні, санітарні частини, підрозділи та інституції, військовослужбовці яких зазвичай ставали

прихожанами найближчого військового храму⁷. Крім того, до 1897 р. на Поділлі дислокувалась 47-а резервна бригада, згодом розгорнута в кадрову дивізію і переведена на Київщину, а звідти – в Курську губернію⁸.

Зауважимо, що до 70–80-х рр. XIX ст. російська армія при розміщенні військ дотримувалась системи так званих просторових квартир (частини розміщувались в житлах селян та міщан, на яких покладалась квартирна повинність). В другій половині XIX ст. сформувалась система гарнізонів російської імператорської армії, відбувся перехід до розміщення військовослужбовців у казармах, які будувались або коштом казни, або ж за рахунок місцевих властей і самоврядувань, котрі отримували солідні прибутки від військового відомства за оренду казармених приміщень.

Після вирішення найбільш актуального казарменого питання на черзі стало вирішення інших сторін облаштування військ. Неабияку увагу при цьому було звернуто на вдосконалення роботи військового духовенства, що було важливим інструментом виховної та пропагандистської роботи серед вояцтва.

Слід зазначити, що окремий прошарок військового духовенства існував у Росії ще з часів Петра I (хоча і до того існувала практика супроводження військ у поході священнослужителями), і поступово сформувалась розгалужена та доволі ефективна система задоволення духовних потреб солдат. Окрім основних функцій, полковий храм виконував роль музею, де зберігались подарунки, пам'ятні реліквії, в окремих випадках при храмах діяли бібліотеки⁹.

Водночас система мала й певні вади. Однією з найгостріших була проблема відсутності стаціонарних храмів – кам'яними або цегляними церквами духовного відомства могли похвалитись лише кілька гвардійських полків та деякі великі міста. В окремих військових установах та інституціях за можливості створювались домові церкви, тобто обладнані для богослужінь окремі приміщення. Решта ж частин мусили задовольнятися похідними церквами – розбірними конструкціями, призначеними для богослужінь в польових умовах (в поході, на табірних зборах тощо). Принагідно зазначимо, що останні з часом все більше не відповідали вимогам мобільності й врешті на початку XX ст. їх використання припинилось, натомість священник у поході користувався лише невеликим комплектом церковного начиння¹⁰.

Тривалий час ініціативи щодо створення стаціонарних храмів виходили від керівників підрозділів та самих військовослужбовців, а розміщувались вони переважно у приміщеннях казарменого фонду або інших пристосованих для богослужіння будівлях. Зрозуміло, що розміри такого храму нерідко були абсолютно незадовільними, він був практично не оздобленим і мало підходив для проведення богослужінь. Доречно пригадати в цьому відношенні слова Антона Денікіна, котрий виріс саме у схожому провінційному гарнізоні (щоправда, на території Польщі) про “вбогу полкову церквушку”¹¹. Очевидно, не кращою була ситуація на Поділлі.

Першим відомим нам стаціонарним храмом Поділля, гадаємо, слід визнати домову церкву при кам'янець-подільському шпиталі, існування якої чітко

зафіксоване вже у 1874 р., а Є. Сіцинський вів мову про її функціонування ще до 1872 р.¹². Храм призначався для військовослужбовців, що проходили лікування, займав одне з приміщень у будівлі шпиталю і був освячений в честь архістратиґа Михаїла¹³. Власного священика храм не мав (імовірно, богослужіння здійснювались полковими священиками). Є. Сіцинський веде мову про існування з 1857 р. домової церкви у Старій фортеці, однак чітко охарактеризувати часові межі її існування та особливості діяльності (зокрема, призначалась вона для ув'язнених чи для вояків губерньського півбатальйону, що несли охорону) вони не дозволяють¹⁴.

У 1884 р. католицький храм на території Меджибізького замку, де дислокувалися 48-й піхотний Одеський та 36-й гусарський Охтирський полки, було передано під полкову церкву. Храм було перекрито залізом, добудовано до нього дзвіницю, після чого певний час він використовувався спільно Охтирським та Одеським полками¹⁵.

Досить показовою з точки зору реалій відносин церкви і держави у Російській імперії є процес створення храму у 186-му піхотному резервному (згодом – 173-му піхотному) Кам'янецькому полку. З ініціативи командуючого полком (тобто виконуючого обов'язки командира), полковника Михаїла під храм було освячено приміщення у так званих Архієрейських казармах у центрі Кам'янця; цю подію було приурочено до заручин цесаревича, майбутнього імператора Миколи II, з принцесою Алісою Гессенською, про що молоде подружжя повідомили спеціальною телеграмою: “186 пехотный Каменецкий полк в полковой церкви, устроенной во имя св. Николая и в память помолвки Вашего Императорского Высочества, вознесши молитвы о здравии, счастья и благополучии Высоконареченных, дерзает поднести всеподданническое поздравление”¹⁶. Попри масштабне святкування освячення храму, його так і не було належним чином облаштовано аж до моменту переводу полку в Черкаси.

Лише наприкінці XIX ст., коли мережа гарнізонних пунктів була загалом сформована, вище військово-політичне керівництво задумалось над впорядкуванням церковного життя в них. З ініціативи військового міністра генерала О. Куропаткіна була створена спеціальна комісія, яка систематизувала відомості про полкові храми і розробила ряд пропозицій щодо покращення душпастирської роботи у військах. Було розроблено та офіційно затверджено типовий проєкт полкового храму. Від звичайних парафіяльних церков його відрізняли технологічність спорудження та простота оформлення, які в результаті мали вилитись у відносну дешевизну спорудження. Храм представляв собою видовжену прямокутну споруду, з невеликим куполом над вівтарною частиною та дзвіницею над входом. За розрахунками, спорудження однієї церкви мало коштувати 44 тис. рублів¹⁷. Однак будівництво навіть таких храмів лягало на бюджет оборонного відомства важким тягарем (нагадаємо, що на початку XX ст. імперська армія включала 16 гренадерських, близько двохсот піхотних, 60 стрілецьких полків, близько півсотні полків регулярної кінноти

та приблизно ж стільки козачих полків), тому в багатьох випадках продовжувалось використання культових споруд, збудованих або обладнаних раніше.

Загалом за архітектурними ознаками полкові храми Поділля можна поділити на такі різновиди (відомості подано станом на 1913 р.)¹⁸:

1. Храм типового проекту: церква святого Миколая Чудотворця 12-го уланського Білгородського полку (Проскурів), церква святого Георгія 48-го піхотного Кримського полку (Могилів), храм святого Миколая Чудотворця 9-го і 10-го стрілецького полків (Жмеринка).

2. Храмова будівля довільного проекту: церква святих Петра і Павла 46-го піхотного Дніпровського полку (Проскурів).

3. Церква в будинках казарменого фонду: церква святих Петра і Павла 47-го піхотного Українського полку (Кам'янець-Подільський), храм святого Іоанна Предтечі 11-го і 12-го стрілецьких полків (Жмеринка).

4. Храми в інших будівлях, пристосованих для використання: церква Охтирської ікони Божої Матері 12-го гусарського Охтирського полку (Меджибіж).

Зауважимо, що про храми трьох дислокованих на Поділлі полків 19-ї піхотної дивізії точних відомостей немає. Однак, відомі нам джерела не фіксують існування у Тульчині і Гайсині (а також у Ладижині, в якому до 1910 р. розміщувався 75-й піхотний полк, згодом переведений до Гайсина) на початку ХХ ст. окремих храмових споруд, котрі б перебували у розпорядженні оборонного відомства. Тому найбільш імовірним буде припустити, що в цих містах спеціальних храмових будівель так і не було споруджено. Додатковим аргументом на користь цього може слугувати той факт, що із вищевказаних економічних міркувань церкви будувались насамперед у великих населених пунктах, де їх прихожанами могли бути вояки одразу кількох частин.

Що стосується архітектурних особливостей та процесу будівництва і оздоблення, то переважна більшість церков типового проекту споруджувалась військово-інженерним відомством за досить короткий час, оскільки не було потреби у виконанні складних технологічних операцій. Необхідну на будівництву суму виділяли з казни, однак внутрішнє оздоблення храмів покладалось на самі військові частини, крім того, вони відповідали за впорядкування території навколо храму. Наприклад, навколо Миколаївської церкви 12-го уланського полку з отриманих від військовослужбовців та жителів Проскурова пожертв було споруджено огорожу із цегляних стовпів і залізних решіток¹⁹; церква 46-го Дніпровського полку була оточена дерев'яною огорожею²⁰.

Вище вже наголошувалось на ролі, яку відігравали храми в житті частин. Перш за все, вони мали сприяти підтриманню релігійних почуттів військовослужбовців. Щоправда, при цьому доводилось прилаштовувати канонічні норми до реалій армійського життя – наприклад, обмежувати тривалість богослужінь²¹. Водночас церква слугувала вихованню патріотизму і “корпоративного” полкового духу, в ній зберігались різноманітні реліквії як церковного, так і світського характеру. Саме в “своїх” церквах офіцери старались вінчатись, хрестити дітей, саме у полкових храмах зазвичай віддавали останню

шану померлим або загиблим військовослужбовцям – наприклад, в липні 1914 р. у полковому храмі Охтирського полку відбулась літургія і панахида за офіцером полку, одним з перших на Поділлі авіаторів, штабс-капітаном В.Ссиповим, загиблим під час освоєння нової авіаційної техніки²².

У військових храмах на теренах Поділля зберігались цінні церковні та історичні реліквії. Скажімо, у полковому храмі охтирських гусарів зберігались подаровані Катериною II копія Охтирської ікони Матері Божої та Євангелія, а також ікона Святого Миколая, що до 1765 р. була полковою²³. У церкві 46-го піхотного полку найбільш цінними реліквіями були Євангелія 1775 року та антимінс, освячений у 1776 році київським митрополитом Гавриїлом²⁴.

Як бачимо, полкові храми, становлячи автономну частину церковної структури, відігравали важливу роль у задоволенні духовних потреб військовослужбовців. За півтора передвоєнних десятиліття вдалось досягнути досить значних успіхів у спорудженні полкових церков, помітною залишалась їх роль як осередків культурного життя й патріотичного виховання. Перша світова війна та суспільні пертурбації радянських часів призвели до знищення більшості з них, що ставить на порядок денний питання ретельного збереження, захисту від руйнування та перебудови храмів цього типу, що збереглись до наших днів.

Примітки:

1. Цитович, Г. А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. / Г. А. Цитович. – Петригорск: Типо-литография А.П.Нагорнова, 1913. – 520 с.

2. Капков, К. Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX – начала XX века / К. Капков. – М.: Информационный центр “Летопись”, 2008. – 752 с.

3. Котков, В. Военное духовенство России. Страницы истории / В. Котков. – СПб., 2003. – Книга I. – 468 с.

4. Єсюнін, С. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України / С. Єсюнін. – Кам’янець-Подільський, 2011. – 276 с.

5. Ежегодник русской армии за 1872 г. – СПб.: Военная типография, 1872. Часть II. – С. 391, 424; Ежегодник русской армии за 1872 г. – СПб.: Военная типография, 1877. – С. 402, 450.

6. Гульдман, В. К. Подольский адрес-календарь / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1900. – С. 37-61.

7. Звегинцов, В. В. Русская армия 1914 г. Подробная дислокация. Формирования 1914–1917 гг. Регалии и отличия / В. В. Звегинцов. – Электронный ресурс. Режим доступа: www.grwar.ru.

8. Корреспонденция “Разведчика”. г. Черкассы // Разведчик. – 1898. – № 385-386. – С. 213.

9. Капков, К. Г. Зазначена праця / К. Г. Капков. – С. 86.

10. Там само. – С. 111.
11. Деникин, А. И. Путь русского офицера / А. И. Деникин. – М.: Современник, 1991. – С. 14.
12. Сецинский, Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С.В.Кульженко, 1895. – С.157.
13. Там само. – С. 157.
14. Там само. – С. 157.
15. Цитович, Г. А. Зазначена праця / Г. А. Цитович. – С. 126.
16. Корреспонденция “Разведчика”. Каменец-Подольск // Разведчик. – 1894. – № 202. – С. 707.
17. Цитович, Г. А. Зазначена праця / Г. А. Цитович. – С. 14.
18. Типологія пропонується нами на основі відомостей, поданих у: Цитович Г. А. Зазначена праця. – С. 114-132.
19. Цитович, Г. А. Зазначена праця / Г. А. Цитович. – С. 119.
20. Там само. – С. 127.
21. Котков, В. Зазначена праця / В. Котков. – С. 352.
22. Подолія. – 1914. – 14 июля. – С. 23. Цитович, Г. А. Зазначена праця / Г. А. Цитович. – С. 126.
24. Там само. – С. 122.

Резюме

В статье исследуется деятельность военного духовенства Подольской губернии в начале XX в. Через призму функционирования полковых храмов, анализируется процесс постройки храмов военного ведомства, предлагается их типология как специфических архитектурных форм.

Ключевые слова: полковой храм, Подольская губерния.

Одержано 5 квітня 2012 року

УДК 902(084.3)(477.43)

І.О.Старенький

Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60-і рр. XIX ст. – 1901 р.)

Висвітлюється питання про археологічні дослідження, і створення археологічної карти Подільської губернії у 60-х рр. XIX ст. – 1901 р.

Ключові слова: археологічна карта, Подільська губернія, археологічні дослідження, духовенство, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Імператорське археологічне товариство, Ю.Й.Сіцинський.